

NUOSTABIOJI AZIJA,

kurioje atrandame ne tik naujos faunos, bet ir patys save (1)

Jonas Rimantas STONIS

KO NORI ARBA NENORI GAMTININKAS?

Gamtininkas nori būti gamtoje, pamatyti, pažinti, tyrinėti, atskleisti dar neišaiškintas gamtos paslaptis. Centrinėje Azijoje aptikome iki šiol nei mums, nei mokslui nežinomos faunos. Mūsų atrastosios entobiontinių (augalų audiniuose gyvenančios) vabzdžių rūšys yra nepanašios į kitas, labai savitos, egzotinės. Tačiau už šį atradimą teko „sumokėti“. Mano bendražygį Afganistano pasienyje į vergiją pagrobė vietiniai banditai. Kitą kartą, šalia Irano sienos, mus, visus 12-a naivių, jaunų ekspedicijos dalyvių, nusisavino ir tarpusavyje išsidalijo Nachičevanės mafija (vos ne vos ištrūkome iš nelaisvės). Mūsų kelionės po bekraštes Azijos dykumas ir Azijos kalnus iš Lietuvos atgabentais motociklais vos nesibaigė tragiškai. Tačiau per prasidėjusį pilietinį karą Tadžikistane mano naują, nuostabųjį motociklą (su priekaba!) teko paaukoti; juo vietiniai kovotojai tikriausiai vežiosios kulkosvaidžius... Skorpionai lindo vos ne iš kiekvieno pakampio, o dvimetinės nuodingos gyvatės naktimis šliaužiojo tarp

mūsų lovų ir daiktų. Kai kam Azijos kelionės (ypač kai jos tęsdavosi po 6 mėnesius be pertraukos) vos nesibaigė mirtina liga. Kartais didžiausiu galvos skausmu tapdavo ne žemės drebėjimai, o pavojingas ligas platinantys moskitai, kurie iki sutinimo kandžiojo mūsų kūnus. Azijoje pamatėme gražiausius augalus ir įdomiausius gyvūnus. Bendravome su žmonėmis, kurių kultūra, atrodytų, yra visiškai nepanaši į mūsų. Tačiau tikrai buvo ko pasimokyti ir iš naujo patirti. Azija yra be galo savita, labai įdomi, kerinti...

KAD NUVAŽIUOTUME Į AFGANISTANO PASIENĮ, TEKO PABĖGTI IŠ PASKAITŲ

Įsivaizduokime, kad dabar – 1978-ieji. Kadangi mums tik maždaug 18 metų ir dar neturime žalio supratimo apie Azijos gamtą ir geografiją, nusiperkame traukinio bilietus bet kur. Tiksliau – iki Mario (*Mary*) miesto Turkmėnistano pietryčiuose. Pabėgame iš paskaitų kelioms savaitėms... Maskvoje tenka persėsti į kitą traukinį ir važiuoti iki Turkmėnistano vos ne per pusę žemyno maždaug 3 dienas ir 3 naktis. Bet kas gali būti žaviau: iš pradžių už traukinio lango žvelgiame į apsnigtus Rusijos miškus ir ste-

Tarantulo portretas: dvi akys – iš šonų, dvi – iš priekio, keturios – mažos, galvos apačioje ir itin galingos cheliceros nuodams suleisti ir aukai sugriebti

Sandikačio merginos net kasdieniniame gyvenime rengiasi spalvingais tautiniais drabužiais. Pagrindinės jų spalvos būdingos Turkmėnistano gamtai: mėlyna – Turkmėnistano dangus, žalia – sužaliavusios oazės, raudona – žydinčių aguonų laukai

pes, o jau kitą dieną – pavasariu alsuojančias pusdykumes, neįprastas, bekraštes plynės lyg pasiklydusias gyvenvietes, vienkuprius kupranugarius ir pirmąkart išvystame smėlio dykumas. Ši kelionė primena fantastišką ekskursiją iš žiemos į vasarą. Keliaujant temperatūra nuo -5°C pakyla iki $+20^{\circ}\text{C}$, o vėliau ir beveik iki $+30^{\circ}\text{C}$. Iš pradžių pro traukinio langą matome žaliuojančias plantacijas, vėliau sodus, skendinčius baltuose ir rausvuose žieduose, raudonos aguonų laukus. O kur dar nuostabūs bendrakeiviai, be kurių ši kelionė nebūtų tokia įspūdinga. Deja, perpildytame traukinyje be vietinių tamsaus gymio gyventojų esame tik dviese tokie baltaveidžiai kvailėliai (kurie net nežino, kur vyksta).

Mano bendražygis (taip pat biologijos studijų I kurso studentas) nuolatos dainuoja. Ar nebūsiu gerą žmogų į depresiją įvaręs, nes šiaip, mano supratimu, tai jis nei balso, nei dainavimo talento neturi, o ir jo dainos yra be žodžių. Na, tokios „ė-ė-ė a-a-a ė-ė-ė a-a-a“. Per tas ilgus kelionės dienas vienas kitam taip įsigrisome, tad mažai besikalbam. Kiti keleiviai vis klausinėja apie mus. Kažkodėl niekas negali patikėti, kad mes esame biologijos studentai, kurie nori tyrinėti Centrinės Azijos gamtą. Vietiniai žmonės mano, kad vykstame į Aziją uždarbiauti arba, veikiausiai, esame narkotikų verslo kurjeriai. Rodydami jiems spalvotus atlasus (knygas) su Azijos gyvųjų paveikslėliais. Tie gyvatėmis baisisi ir mums pasiūlo naują planą – neišlipti Mario mieste, o važiuoti toliau į pietus. Kaip tik mūsų vagoną Mario mieste žada atkabinti nuo sąstato. Traukinys nuvažiuos į Ašchabadą (*Asgabat*), o mes į pavakarę sulauksime kito traukinio, kuris mus prisika-

binės nuveš į Afganistano pasienį. Tik artėjant prie kelionės pabaigos, reikia nežiopsoti ir išlipti Sandikačio (*Sandykachi*) kaime. Ten mums, atseit, labai patiks.

„MĖŠLINA“ PRADŽIA

Sandikačį pasiekiami tik apie 2 val. nakties. Vietiniai stumte išstumia mus iš vagono, nes traukinys čia stabteli tik minutei. Taigi traukinys nuvažiuo, o mes dabar stovime kažkur visiškoje tamsoje, gerokai apspangę ir nesusivokdami, kur pakliuvome. Matome tik mažitį stoties pastatėlį, virš kurio durų kabo lempa, o aplinkui – nė dvasios. Mums sakė, kad bus pašto mašina, su kuria galime nuvažiuoti iki Sandikačio viešbučio.

Tačiau nėra nei mašinos, nei ko pasiklausti. Bet koks keistas jausmas! Ankstyvo pavasario naktis, o čia šilta kaip vasarą. Tamsa sklidina iki šiol negirdėtų garsų ir neįstų kvapų. Skraido vabzdžiai, šikšnosparniai, danguje nematytos žvaigždės. Kiūtiname aptiktu šunkeliu kaimo žiburių link. Staiga iš kažkur pasirodo sunkvežimis. Bet juk tai ir yra ta pašto mašina! Sustabdome ir jau su visomis didžiulėmis kuprinėmis kratomės atvirame sunkvežimio kėbule. Kelias toks duobėtas, kad reikia stipriai laikytis įsikibus į mašinos bortus. Mums atrodo, kad šis sunkvežimis naktį vežioja paštą, o dieną turbūt mėšlą, nes jame be galo slidu...

Niekas nieko mums neaiškina, tik stabteli kažkur ties sankryža prie kažkokių aptvarų ir liepia eiti toliau patiems – atseit, rasime viešbutį. Azijoje namai drėbti iš molio ir gyvulių išmatų mišinio, plokščiais stogais ir tokie žemi, kad vos matyti pro aptvarus. Mes nežinome, kad tuose

Neretai kupranugariai poetiškai vadinami „dykumų laivais“

Sandikačis – vienos didžiausių Centrinės Azijos dykumų – Karakumų – pietrytinis pakraštys

apvaruose, kaip įprasta, stoviniuoja asilai, šiuose kraštuose vadinami „išakais“. Kai tik priartėjame prie kokio aptvaro, „arklėnai“ taip garsiai ir netikėtai užbliauna, kad net plaukai piestu pasistoja. Patikėkite, jiems balsingumu nėra lygių, o prie jų savito balso reikia priprasti. Kokį pusvalandį paklajoję aptvarų labirintuose suvokiame, kad viešbučio čia tikrai nerasime (bent jau tokio, kokį mes įsivaizduojame).

IR KAM GAMTININKUI VIEŠBUTIS?

Staiga užėiname didelę žabų krūvą. Ir kam gamtininkui tas viešbutis? Juk čia taip šilta, o mes turime miegmaišius. Bet staiga prisimenu, kad Azijoje pilna visokių skorpionų, tarantulų ir mirtinai nuodingų gyvačių (dykuminių efü, kobrų ir giurzų). Visi šie nemalonūs padarai, ko gero, yra sulindę į žabus, tik ir laukia, kada mes atsigulsime. „Ne, – sakau, – būtina išsiimti iš kuprinių žibintuvėlius ir gerai pasitikrinti, į ką mes žadame gultis.“ Kol žibiname į žabų krūvą, iš kažkokio mažo namelio išlenda vietinis žmogelis ir nubėga į kitą namelį. Mes nežinome, kad tas „kitas namelis“ – tai tualetas. Žibiname savo prožektorius į tą namelį ir šaukiame, kad nenaudėlis išlįstų ir papasakotų, kaip mums rasti viešbutį. Kalbos nemokame, tad mūsų rėkalojimai labai išpūdingi... Praeina kokia dešimt minučių, bet vietinis taip ir neišlenda (nebent pasišalino per kokią kitą landą). Mums berėkaujant sukyla kaimo šunys, o vietiniai aviganiai garsėja savo piktumu. Ne vietoje pasipainiojusį žmogų gali ir sudraskyti. Dieną šie šunys gano avis, o naktį paleidžiami pabėgioti ir pamedžioti. Aviganiai mus pradeda supti ratu. Matau, kad nieko

gera nebus, reikia kuo greičiau gelbėtis, kol mūsų visiškai neapsupo. Susiėmę savo mantą patraukiame į tą pusę, kur įsivaizduojame esant geležinkelį. Ir randame. Tad dabar tik laiko klausimas, kada bėgais grįžime atgal į stotį.

AR JUS AZIJA PAKERĖTŲ?

Nusivarome nuo kojų, bet žygis pasiteisina. Pasirodo, kad prie stoties pastatėlio yra pati geriausia vieta visame kaime. Ko gi daugiau mums reikia!? Čia kabo lempa, o aplinkui ją ratai sukasi didžiuliai vabalai skarabėjai, skraido išpūdingi vadinamieji aklieji (arba Kindermano) sfinksai. Užvaldo azartas. Gaudome iki šiol mums nematytus vabalus ir drugius. Kai pavargstame, pasiklojame miegmaišius stoties laukiamojoje salėje ant grindų. Tiesa, tos patalpos sale nepavadinsi... Vos išsitenka mūsų miegmaišiai. Užgesiname šviesą ir pradėdame snūduriuoti. Bet staiga ant mano veido užšliaužia gyvatė. Tiesą sakant, tai aš taip galvoju apsimiegojęs. Iš tikrųjų tai tik labai didelis skarabėjas. Čiumpu tą „gyvatę“ už galvos ir metu ant bendražygio. Kitą rytą kažkodėl mano bendrakeleivis su manimi nebeneri kalbėtis... O rytas prasideda taip: guliu atsivertęs, atmerkiu akis, o jose tik raibuliuoja, tik mainosi visokios spalvos ir raštai. Pasirodo auštant į stotį atėjo vietinių merginų. Jų apdarai iki pat kulkšniukų ir itin spalvingi. Neturėdamos kaip pro mus gulinčius praeiti, žargsto per mūsų galvas. Tačiau didžiausias siurprizas laukia išėjus iš stoties pastatėlio. Stotis, pasirodo, esanti ant kalvos, o aplinkui – beveik beribė geltona smėlio dykuma, toluoje pereinanti į

Ausytasis ežys nuo kitų ežių skiriasi savo nuostabiomis, ilgomis ausimis

Du skarabėjai galynėjasi dėl vieno mėšlo rutulio (Agnės Rocienės nuotrauka)

Autorius Sandikačyje

plokščias priekalnes Afganistano pasienyje. Kai kuriose vietose dykuma priaugusi nematytų dykuminių krūmų, o kitur, kiek akys užmato, – aguonų laukai. Ten, kur aguonos dar nesužydusios, – tankus vešlus žalias „kilimas“, o ten, kur jau žydi, – raudona žiedų jūra, kitos spalvos net nematyti. Dangus giedras, žydras. Skraido egzotiniai paukščiai bitininkai, pakelėse tupinėja kukučiai. Iš toluoje esančio kaimo ataidi žmonių ir gyvulių garsai. Azijos kerai visiškai mus užburia. Šio krašto egzotiką pamilstame iš pirmojo žvilgsnio...

SKARABĖJAS – ŠVENTASIS VABALAS, BET NE TURKMĖNISTANE

Sakoma, kad tai pirmasis vabalas, kurį žmonės (o vėliau ir mokslininkai entomologai) įamžino. Iki šiol žinomos skarabėjų statulos (pavyzdžiui, Egipto Karnakos šventykloje) arba atvaizdai akmenyje, o jo amuletai buvo populiarūs tarp senovės egiptiečių didikų. Senovės egiptiečiams šio vabalo dydis ir elgesys padarė tikrai

didelį įspūdį. Įsivaizduokite – didelis, vi-siškai juodas vabalas, atsistojęs ant prie-kinių kojų, o užpakalines užvertęs į viršų ridena per dykumą 3–4 cm skersmens rutulį. Tas paslaptingas rutulys – tai tik glotniai suapvalintas mėšlo gabalas, kurį skarabėjaus patelė turi užkasti „geroje“ vietoje į žemę. Iš padėtų į rutulį kiaušini-ųjų išsivystys lervos, kurios, turėdamos kuo misti, sėkmingai augs ir vėliau, pavir-tusios į suaugėlius, išlįs iš žemių. Senovės Nubijos gyventojai šį vabalą pavadino šventu, rutulio ridenimą susiejo su saulės tekėjimo dievu, o skarabėjų išlindimą iš žemės sulyginu su atgimimu ir prisikėlimu iš pomirtinio požeminio pasaulio. Sakoma, kad skarabėjaus amuletas turėjo suteikti žmogui saugumo ir ilgaamžiškumo, bet nešioti jį reikėjo arčiau širdies. Net mumifikuojamiems faraonams pašalinus širdį, vietoje jos dėdavo amuletą su šiuo vabalu. Šventasis skarabėjus (*Scarabaeus sacer*) (toks mokslinis pavadinimas) yra paplitęs karštose sausose Šiaurės Afrikos, Centrinės Azijos ir net kai kuriuose Pietų Europos kraštuose. Tačiau Turkmėnistane šiuo metu niekas nežino apie šio vabalo šventumą ir tikrai nenešioja jo amuletų.

Skarabėjai dažni Turkmėnistane. Jų atskrenda į šviesą, galima pamatyti ir ridenančių mėšlo rutulius. Kartais dėl šių rutulių vabalai susikauna, stipresnis vabalas bando pasisavinti kito vabalo rutulį. Saulėje sudžiūvę, neužkasti rutuliai stovi visą amžinybę, tačiau skarabėjų mylėtojų kolekcijose jie dvokia, kaip ir patys skarabėjai, nes išdžiovinti kolekcinį egzempliorių yra labai sunku. Jo labai stiprūs „šarvai“ (išorinis skeletas) trukdo skysčiui išgaruoti, todėl viduje vabalas pūva.

Skarabėjų yra daug rūšių. Mažesnių vabalu ne kartą matėme net ir Centrinėje Amerikoje, Indijos Himalajuose bei kitur. Tačiau jų rutuliai kartais ne tokie taisyklingi ir apvalūs. Beje, neretai skarabėjaus ridenamas rutulys yra iki 50 ar dar daugiau kartų sunkesnis už patį vabalą.

Šiais metais mūsų doktorantė Agnė nusprendė dalyvauti tarptautiniame fotografijos konkurse, skirtame žaliavų perdirbimui ir saulės energijai. Pasiuntė Indijoje nufotografuotą nuotrauką, kurioje skarabėjai ridena mėšlo rutulį. Nors nuotrauka techniniu požiūriu nebuvo stebuklinga, tačiau idėja geniali. Agnė tapo „Recycling Day“ antrosios vietos laureate.

Mūsų krašte skarabėjai negyvena, tačiau turime jų giminaičių – įvairiausių afodijų ir mėšlavabalių, kurie kuičiasi mėšlo krūvoje ir jokių rutulių neridena. Jie nėra labai dideli, bet gana išvaizdūs, kai kurie labai blizga. Aišku, visi mėšlu mintantys vabalai (taip pat ir skarabėjai) yra nepaprastai svarbūs medžiagų perdirbėjai ir dirvožemio gerin-

Turkmėnistane vyrauja dykumos, tik palei pietinį ir rytinį pakraščius yra ir neaukštų kalnų

tojai. Greitai suvartodami gyvulių mėšlą jie taip pat mažina galimybę įsiveisti įvairiems naminių gyvulių parazitams.

KARŠTIS NEIŠPASAKYTAS, BET JIS KITOKS – SAUSAS

Dabar vykstame į Centrinę Aziją reguliariai (kasmet ar dažniau). Tai dviese, tai net šešiese (nelygu, kiek tokių Azijos entuziastų). Turkmėnistane tampame beveik vietiniais. Ar žinote, ką reikia atsakyti, kai su jumis pasisveikina „Salam Aleikum“? „Vu Leikum a Salam.“ Mes didžiuojamės radę bendrą kalbą su čionykščiais, gerbiame jų papročius. (Tada apie islamo fundamentalizmą nebuvo nė kalbos...)

Balandžio mėnuo, o karštis jau neišpasakytas. Bet jis kitoks, nei paprastai būna Lietuvoje – sausas. Matome, kaip vietomis susidaro oro sūkūriai (nedideli viesulai), kurie kelia į orą dykumos smėlį. Morgabo (*Morghab*) upės šlaituose prisidūriūrę visokiausių didelių nuodingų šimtakojų (skolopendrų), einame toliau. Neskubame, nors sutemus mūsų laukia šviesinė gaudyklė – svarbiausias dalykas, dėl kurio čia atvykome. Tarp barchanų (dykumos kopų) pastebime susiraičiusią gyvatę. Tai smėlyninė (dykuminė) efa – *Echis marinus carinatus*. Nors ir nedidelė (efos retai viršija 50–60 cm), tačiau mirtinai nuodinga. Tipiška suerzintos gyvatės poza – susisukti į dvigubą „riestainį“, laikyti pakeltą galvą per pat vidurį ir trinti kilpas vieną į kitą. Žvyneliams trinantis girdėti savitas efos garsas – lyg iki raudonumo įkaitintoje keptuvėje šnypštų tirpstantys riebalai ar kas į keptuvę piltų vandenį. Ši gyvatė ir juda labai keistai – judindama savo kilpas tai šiek tiek į šonus, tai šiek tiek į priekį. Dėl to gali klaidingai atrodyti, kad efa juda į šoną. Neapsigaukite! Tai, beje, itin greitai

gyvatė, o toks judėjimo būdas susisukus jai padeda išsilaikyti virš biraus smėlio (ir apgauti potencialią auką). Čia, prie Morgabo, jų daug. Vieno hektaro plote galima aptikti po 4–7 gyvates. Pasakojama, kad čia maždaug per septynerius metus gyvačių gaudytojai sugavo net 2 tūkst. smėlyninių efg.

Prie Morgabo aptinkame vietinių moksleiviukų ekskursiją. Mokytoja leido vaikams pailsėti. Tad šie kaip kokie „asiliukai“ priklaupę ir įmerkę burnas į upę godžiai geria rudą vandenį. Mūsų stovykloje vanduo yra tas pats, iš Morgabo. Tačiau mes bent jį laikome visą dieną, kol nusistos. Iš vieno kibiro vandens nusistovi pusė kibiro molio. Be to, prieš vartodami, jį būtina virinami. Žinome, kad Morgabo vanduo ne tik labai drumstas, bet ir smarkiai užterštas įvairiais medvilnės plantacijose

Smėlyninės efos (*Echis marinus carinatus*) iš žiemojimo vietų išlenda jau vasario pabaigoje ir iki birželio aptinkamos dieną; vėliau, per didžiuosius karščius, jos aktyvios naktimis

naudojamais pesticidais bei defoliantais. Dauguma pavojingiausių užkrečiamų ligų plinta kaip tik per vandenį.

Kylame palei Morgabą aukščiau. Žiūrime – netoli upės kranto susidarė sala. Tačiau paaiškėja, kad tai asilas, brido vandens, bet, matyt, įkliuvo į klampų molį ir prigėrė. Karštyje plūduriuodamas jis išsipūtė kaip koks balionas. Iš toli atrodo kaip sala vandenyje. Kol pareiname iki namų, orai dramatiškai pasikeičia. Nuo Afganistano pusės dangus pasidaro rudai raudonas. Nebesuprantame, kas čia darosi. Pasirodo, artėja smėlio audra. Jeigu į ją pakliūni, nieko gera nelauk, smėliu užneš ne tik ausis, bet ir visą patį. Per stiprią smėlio audrą beveik nieko nematyti per kelis metrus. Nelaimingas tas, kuris pakliuvo į šią audrą dykumoje. Užpustys net kelią atgal. Slepiamės ir džiaugiamės, kad turime šioki tokį stogą virš galvos. Šviesinę naktinę gaudyklę teks atidėti kitam kartui. Tačiau „ačiū Alachui“ – ten, pasirodo, mūsų laukia didelis šokas...

(Tęsinį skaitykite kituose žurnalo numeriuose)

J. R. Stonio nuotraukos

Gamtos požiūriu nepaprastai įdomi Morgabo upė (Morghab, seniau – Murgab). Tačiau ji jau seniai niekur nebeįteka, nes visą upės vandenį žmonės sunaudoja plantacijoms laistyti